

ORIENTATSION METAFORA: MOHIYATI, TURLARI VA SEMANTIK MEXANIZMLARI

Yoqubova Mohistara Ibrohimjon qizi

Aniq va ijtimoiy fanlar universiteti

2- kurs magistranti

Annotatsiya: Mazkur maqola orientatsion metaforalarning kognitiv lingvistika doirasidagi mohiyati, turlari va semantik mexanizmlarini tahlil qilishga bag‘ishlangan. Maqolada metaforaning faqat badiiy vosita emas, balki inson tafakkurida abstrakt tushunchalarni konseptuallashtirish mexanizmi ekanligi asoslab beriladi. Vertikal, gorizontaal va fazoviy orientatsion metaforalar kognitiv-semantik yondashuv asosida ko‘rib chiqiladi hamda ularning baholovchi va madaniy funksiyalari yoritiladi. Shuningdek, orientatsion metaforalarning milliy tafakkur bilan bog‘liqligi o‘zbek tili materiallari asosida tahlil qilinadi.

Kalit so‘zlar: Orientatsion metafora, konseptual metafora, konseptuallashtirish, milliy tafakkur, baholovchi funksiya, madaniyat.

KIRISH

Zamonaviy tilshunoslikda metafora endilikda faqat badiiy ifoda vositasi sifatida emas, balki inson tafakkurining konseptual tizimini shakllantiruvchi muhim kognitiv mexanizm sifatida talqin etilmoqda. Xususan, kognitiv lingvistika doirasida ishlab chiqilgan konseptual metafora nazariyasi til va tafakkur o‘rtasidagi murakkab munosabatlarni izohlashda samarali nazariy asos bo‘lib xizmat qilmoqda. Ushbu yondashuvga ko‘ra, inson abstrakt tushunchalarni bevosita jismoniy va makoniy tajribaga tayangan holda anglaydi hamda konseptuallashtiradi.

Mazkur jarayonda orientatsion metaforalar alohida o‘rin tutadi. Ular inson tajribasida muhim bo‘lgan fazoviy oppozitsiyalar — yuqori–past, old–orqa, ich–tashqi, markaz–chekka kabi yo‘nalishlar asosida abstrakt tushunchalarning tuzilishini belgilaydi. Masalan, “yuqori” yo‘nalishi ko‘pincha ijobiy baho, kuch, muvaffaqiyat va faollik bilan bog‘langan bo‘lsa, “past” yo‘nalishi salbiy holat, zaiflik va muvaffaqiyatsizlik bilan assotsiatsiyalanadi. Bu holat orientatsion metaforalarning nafaqat tasviriy, balki baholovchi va konseptual funksiyani ham bajarishini ko‘rsatadi.

Orientatsion metaforalar individual idrok mahsuli bo'lish bilan birga, milliy-madaniy tajriba asosida shakllanadi. Har bir xalqning tarixiy rivoji, turmush tarzi, diniy e'tiqodlari va qadriyatlar tizimi uning tilida aks etadi hamda fazoviy metaforalar orqali ifodalanadi. Shu sababli orientatsion metaforalarni o'rganish orqali milliy tafakkur modellarini aniqlash va madaniy kodlarni talqin qilish imkoniyati yuzaga keladi.

ASOSIY QISM

Orientatsion metaforalar kognitiv lingvistikaning markaziy tushunchalaridan biri bo'lib, inson tafakkurida abstrakt tushunchalarning makoniy tajriba asosida shakllanishini ifodalaydi. G. Lakoff va M. Jonson tomonidan ishlab chiqilgan konseptual metafora nazariyasiga ko'ra, metafora inson ongida ikki soha — manba soha (source domain) va nishon soha o'rtasidagi sistematik moslik asosida yuzaga keladi. Orientatsion metaforalarda manba soha sifatida fazoviy yo'nalishlar, nishon soha sifatida esa abstrakt holatlar va tushunchalar ishtirok etadi.

Orientatsion metaforalarning shakllanishi bevosita inson tanasining makondagi joylashuvi va harakat tajribasiga tayanadi. Inson tik holatda turadi, yuqoriga qarab harakat qilish ko'proq kuch va faollik talab etadi, pastga qarab harakat esa ko'pincha zaiflik yoki yiqilish bilan bog'liq. Shu sababli ko'plab tillarda "yuqori" ijobiy, "past" esa salbiy baho bilan assotsiatsiyalanadi. Masalan, "yuqori natija", "ko'tarinki ruh", "past daraja", "tushkun kayfiyat" kabi birliklar buni yaqqol ko'rsatadi.

Gorizontal yo'nalishdagi metaforalarda "old" harakat, rivojlanish va kelajak bilan, "orqa" esa o'tmish, to'xtalish yoki ortda qolish bilan bog'lanadi. "Oldinga intilish", "orqada qolish", "orqaga chekinish" kabi iboralar ijtimoiy va shaxsiy rivojlanish jarayonini fazoviy harakat orqali konseptuallashtirishga xizmat qiladi. Bu metaforalar inson vaqtini ham fazoviy model asosida idrok etishini ko'rsatadi.

Fazoviy orientatsion metaforalarda "ich-tashqi" va "markaz-chekka" oppozitsiyalari muhim rol o'ynaydi. "Ichki dunyo" shaxsiy his-tuyg'ular va sub'ektiv tajriba bilan bog'langan bo'lsa, "tashqi dunyo" ijtimoiy muhit va obyektiv voqelikni ifodalaydi. "Jamiyat markazi", "madaniyat markazi", "chekka hudud" kabi iboralar esa ijtimoiy tuzilmaning fazoviy model asosida talqin qilinishini ko'rsatadi.

Orientatsion metaforalarning muhim jihati shundaki, ular baholovchi xususiyatga ega. Ya'ni fazoviy yo'nalishlar nafaqat tavsiflaydi, balki qadriyatlar tizimini ham aks ettiradi. "Yuqori lavozim", "past martaba", "markaziy rol", "chekka masala" kabi

birliklar fazoviy yo‘nalish orqali ijtimoiy mavqe va ahamiyat darajasini belgilaydi. Bu esa metaforalarning ideologik va madaniy yuklamaga ega ekanini ko‘rsatadi.

Milliy tafakkur orientatsion metaforalarning shakllanishida hal qiluvchi rol o‘ynaydi. Har bir xalqning tarixiy rivoji, geografik muhit va ijtimoiy tuzilmasi uning fazoviy tasavvurlariga ta’sir ko‘rsatadi. Masalan, ko‘chmanchi madaniyatlarda yo‘l, kenglik va harakat bilan bog‘liq metaforalar ustun bo‘lsa, shahar madaniyatlarida markaz va periferiyaga oid metaforalar ko‘proq uchraydi. Shu sababli orientatsion metaforalar milliy madaniyatning til orqali ifodalangan kognitiv modeli sifatida qaralishi mumkin.

O‘zbek tilida ham orientatsion metaforalar keng tarqalgan. “Yuqoridan topshiriq”, “pastdan chiqish”, “oldinga qo‘yilgan vazifa”, “ichki muammo”, “tashqi ta’sir”, “markaziy masala”, “chekka fikr” kabi birliklar tilimizda fazoviy yo‘nalish orqali ijtimoiy, psixologik va intellektual holatlarning ifodalanishini ko‘rsatadi. Bu esa orientatsion metaforalarning milliy tafakkur bilan uzviy bog‘liqligini tasdiqlaydi.

XULOSA

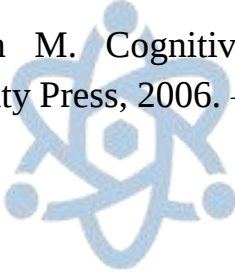
Mazkur tadqiqotda orientatsion metaforalarning kognitiv lingvistika doirasidagi o‘rni, ularning mohiyati, turlari va semantik mexanizmlari ilmiy tahlil qilindi. Orientatsion metaforalar inson tafakkurida abstrakt tushunchalarni makoniy tajriba asosida konseptuallashtirishning muhim vositasi hisoblanadi. Ular til orqali nafaqat voqelikni ifodalaydi, balki uni baholash va tizimlashtirish funksiyasini ham bajaradi.

Vertikal, gorizontal hamda fazoviy orientatsion metaforalar insonning jismoniy va ijtimoiy tajribasi bilan chambarchas bog‘liq bo‘lib, “yuqori–past”, “old–orqa”, “ich–tashqi”, “markaz–chekka” kabi oppozitsiyalar asosida shakllanadi. Ushbu metaforalar orqali hissiy holatlar, ijtimoiy munosabatlar va qadriyatlar tizimi konseptual darajada ifodalanadi. Bu esa orientatsion metaforalarning kognitiv va baholovchi xususiyatga ega ekanini tasdiqlaydi.

Orientatsion metaforalar milliy-madaniy tafakkur bilan uzviy bog‘liq bo‘lib, har bir til va madaniyatda o‘ziga xos semantik yuklamaga ega. O‘zbek tilidagi orientatsion metaforalar xalqning tarixiy tajribasi, ijtimoiy tuzilmasi va qadriyatlar tizimini aks ettiradi. Shu jihatdan orientatsion metaforalarni o‘rganish til, tafakkur va madaniyat o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlikni chuqurroq anglashga xizmat qiladi hamda kognitiv lingvistika tadqiqotlari uchun muhim ilmiy ahamiyat kasb etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Раҳматуллаев Ш. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. — Toshkent: Fan, 2006. — 432 b.
2. Yo‘ldoshev M. Matn va uning lingvistik tahlili. — Toshkent: Akadernashr, 2010. — 256 b.
3. Nurmonov A. Kognitiv tilshunoslik asoslari. — Toshkent: O‘zbekiston Milliy ensiklopediyasi nashriyoti, 2018. — 280 b.
4. Lakoff G., Johnson M. Metaphors We Live By. — Chicago: University of Chicago Press, 1980. — 242 p.
5. Evans V., Green M. Cognitive Linguistics: An Introduction. — Edinburgh: Edinburgh University Press, 2006. — 830 p.

GLOBAL SCHOLARS
SCIENTIFIC PUBLISHING